

Måssfolket

Nyodlarmöda på mossarna i Marbyskogen under andra halvan av 1800-talet

GUNNAR LARSSON

Måssfolket

"Djupt inne i den djupa skogen fanns en torvmåsse, där bodde det genomgoda och hederliga måssfolket, deras historia var i korthet följande. Två fattiga bröder blevo kära i var sin flicka, och föresatte sig energiskt att med sina töser bilda egna hem, de gifte sig samt mottogo på goda villkor massen i obygd, flyttade dit, gorde sig en koja av ruskor störrar och ris: kärleken makarna emellan var stark nog att finna sig i omständigheterna, syskonbandet var även starkt nog att de båda familjerna kunde bo tillsammans och ha gemensamt hushåll, maten kokades i det fria, hälsan var god, arbetet med utdikande av vattnet samt hackandet och brännandet av torven gick med liv och lust, deras unga hustrur voro med i arbetet ständigt, småningom fingo de små tegar ordlade".

Intresset för den en gång så viktiga men nu nästan bortglömda mosskulturen väcktes när jag fick ta del av vad en släkting skrev ned vad han mindes från sin barndom

om dessa förhållanden. Skribentens namn var Oskar Härlin, född 1868 i Härvsta grenadjärtp i Simtuna socken. Barndomshemmet låg ca 1,5 km norr om sydvästra Upplands största tallbevuxna mosse kallad Gångmossen, till största delen belägen inom Sparrsättra socken.^{1,2} Det var där "måssfolket" – de två bröderna Fredriksson och deras hustrur började att nyodla.

Ängar och våtmarkers avvattning och uppodling

Under 1800-talet kom väldiga arealer av våtmark att hamna under plogen. Genom sjösänkningar, utdikningar, åsänkningar, muddringar och andra markavvattningsföretag förvandlades framförallt den tidigare så viktiga ängen.³ Ingen annan tidsepok har under människans jordbrukande historia un-

der en så kort tid som några decennier förändrat landskapsbilden så radikalt som när den naturliga ängen omvandlades till åker. På så vis tillkom under detta århundrade en stor del av Sveriges bästa åkerjord. Det var flera faktorer som var avgörande för den händelseutveckling som helt kom att förändra människans brukande av jorden och som även ledde till att landskapet i dessa flacka uppländska marker kom att få ett nytt utseende.

Den ängsmark som hör till de här undersökta socknarna låg på de vidsträckta låglänta, fuktiga markerna, det som idag räknas bland den bördigaste åkermarken i Mälardalen. Vid mitten av 1800-talet skedde flera större förändringar som tillsammans kom att utgöra stor påverkan. Laga skiftesreformen möjliggjorde så att varje bonde själv kunde bestämma över sina marker. Vid samma tidpunkt kom vallodlingens genombrott med klöver och timotej. I landshövdingeberättelsen för 1850 skrev von Kræmer att "jordbruket gör lovande framsteg, växelbruket vinner alltmer förtroende, diken grävs, gärdesgårdar borttages, mossbelupna ängar och hagar röjs upp. Gamla fördomar, sega som upplandsleran, börjar brytas"

Sjösänkningar och mossodling var dock de mest spektakulära formerna av åkerutvidgning. De var ofta storskaliga projekt som drastiskt ändrade landskapet. Detta skedde genom statligt stöd under det sena 1800-talet. Förutom att skapa mer åkermark var syftet med markavvattningen att

skapa frostskydd. Även de ändringar i vattenlagstiftningen som trädde i kraft 1879 gynnade antalet markavvattningsföretag.⁵ Elfred Kumm skriver att Hushållningssällskapet i Uppsala län under dess ordförande Robert von Kræmer tog initiativ till torrläggningen av de väldiga Bälunge mossar 1837 och att detta var upptakten till att 40 större och mindre sjöar sänktes och 25 000 tunnland av åkerjord vanns under den tid von Kræmer var landshövding.⁶ Till dessa arbetsföretag räckte inte den egna arbetskraften utan man tog hjälp av arbetsvandrare dalkarlar och värmlänningar.⁷ Enligt senare tiders forskning visar Kerstin Berglund att von Kraemers första försök inte alls var så omfattande och dessutom misslyckades man med att vinna ny mark för odling.⁸

Krafterna bakom behovet att expandera arealen åkermark är komplexa. Periodvis rådde höga spannmålspriser, t.ex. under Krimkriget 1851–53 med avspärrningar och spannmålsbrist i Europa varigenom Sveriges spannmål kom att bli en åtråvärd vara på kontinenten. Andra nationella faktorer var befolkningsökningen och svårigheterna med försörjningen samt den rådande jordbrukspolitiken. Markavvattningen kom huvudsakligen att ske i organiserad storskalig form, framför allt för sjö- och sänkningar där olika markavvattningsföretag startades. I mindre skala var det enskilda bönder och torpare som genomförde arbetet för egen vinning. Torparen för att få en

Två hölador finns ännu kvar på Vändersta mossen, varav den ena är en vacker gammal knuttimrad byggnad. Längre tillbaks fanns det ytterligare lador vid Vändersta mossen och på Knisters äng. Till höger ses ristningar i timmerladans dörrkarm.

Foto Gunnar Larsson.

möjlighet till försörjning och bonden för att få mera odlingsbar mark och för att kunna få in pengar för arrenden. (Under andra halvan av 1800-talet genomgick de stora slätterna i Sparrsätra och Simtuna socknar genom omfattande arbeten en omvandling från ängsmark till odlad åkermark.)

Det hände alltså att obesuttna familjer under senare halvan av 1800-talet fick möjligheten att utnyttja lämplig mark för uppodling av kärr och mossar på byarnas utmarker, oftast långt in i skogen. I den här beskrivna delen av Uppland som är relativt skogfattigt, känner inte jag till några fler nybyggare från 1800-talet som fått tillgång till så mycket orörd odlingsbar skogsmark som bröderna Fredriksson vid Gångmossen. Övriga nyodlingar kom istället bara att stå för en del av torparnas försörjning. Genomförandet av laga skifte under mitten av 1800-talet har av allt att döma haft en avgörande betydelse

för uppkomsten av dessa nyodlingar men att dessa marker redan för flera århundraden sedan utnyttjades för myrslätter.⁹

Handhavande vid uppodling av mossar och kärr – brännodlingsmetoden

I en skrift från 1803 av Johan Jakob Tengström *Försök till Lärobok i Landthushållningen för Finska Bonden* beskrivs hur brännodlingsmetoden går till. Troligen gjorde man på ett liknande sätt när Gångmossen odlades upp.

Anläggandet av odlingen tar flera år. Första året grävdes avloppsdiken, mellan 1,2 och 1,8 meter breda; dessutom grävdes mindre laggdiken samt tegdiken (skårdiken) med 36 meters mellanrum. Andra året fick marken ”sätta sig”, d.v.s. sjunka ihop, det tredje året delades de 36 meter breda tegarna genom nya diken i tre lika delar, varpå följde ett om möjligt ännu tyngre arbete, då skogen avröjdes och stubbar och rötter bröts upp och togs bort. Det fjärde året bearbetades marken med gräfter, särskilda hackor för nyodling. Det femte året plöjdes och harvades marken först flera gånger, därefter brändes det översta marklagret, harvades på nytt, brändes på nytt, och så vidare tills marken slutligen såddes med råg.¹⁰

Mossodling genomfördes ofta som stora företag, där kostnaderna vanligen skenade iväg. Att som småbonde eller torpare ägna sig åt mossodling var också ett mycket kostsamt arbete, inte så mycket i pengar utan framför allt i tid och svett.

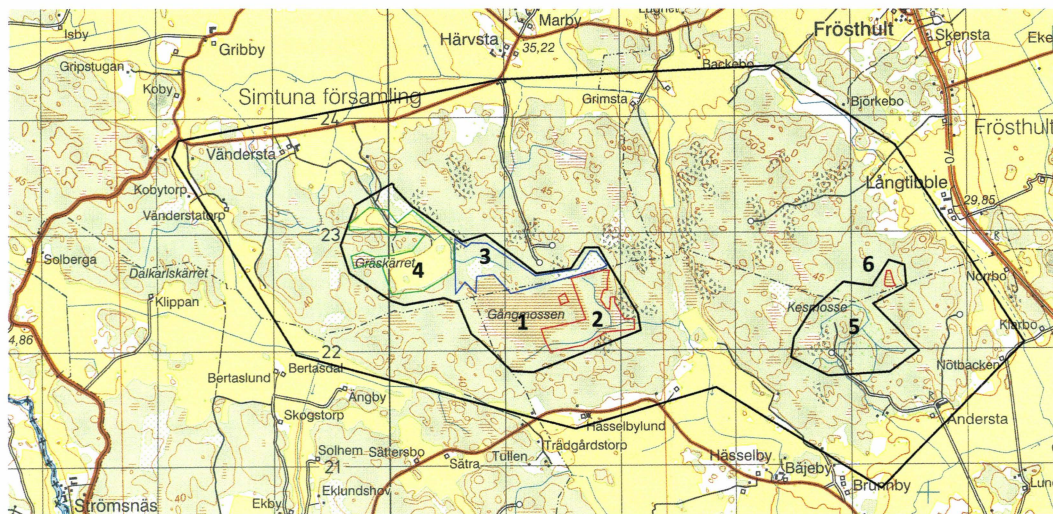
Marbyskogen med Gångmossen

Marbyskogen ligger i den västligaste delen av Uppland och består av ett sammanhängande skogsområde väster om Rv 70 på gränsen mellan Simtuna och Åsunda härader. Skogen sträcker sig in i Bred, Frösthult, Simtuna och Sparrsätra socknar och ligger omgivet av stora jordbruksslätter utom i

väster. Marbyskogen består till stora delar av storblockiga moränryggar som löper i öst-västlig riktning. Mellan dessa ändmoräner finns flackare partier med lera och en hel del mindre kärr.¹¹ I norra delen av Breds socken fanns tidigare betydligt mer skog och enligt en karta från 1684 över Åsunda härad låg här häradsallmanningen på den mark som idag tillhör Hamby.^{12, 13} Området väster om Hamby, ända fram till Sagån har tidigare varit skogbeväxt med stora kärr eller mossmarker men har troligen under senare delen av medeltiden eller senast under 1600-talet successivt blivit uppodlad. Där finns flera torp med namn som Sätra, Norrsätra, Sörsätra och Sättersbo som antyder att man där har haft utmarksängar.

Namn på mossar och kärr som finns angivna på gamla kartor nyttjas idag sällan av folket i byn på vars marker de är belägna. Man säger istället endast Myran, Mossen eller Kärret. Namnet på platsen där bröderna Fredriksson slog sig ner kallas för Gångmossen men benämns Vitmossen på laga skifteskartan. I folkmun säger man idag ibland Hässelbymossen, Härvtamossen eller Mossen. Namnet Gångmossen kommer troligen av att man vandrade över den när man från byarna i västra delen av Simtuna skulle till Enköping.¹⁴ Då det inte finns några områden med gungfly kan det knappast ha gett upphov till namnet som fallet är vid flera andra mossar med liknande namnformer som Gångmossen.

Gångmossen är en högmosse där mos-

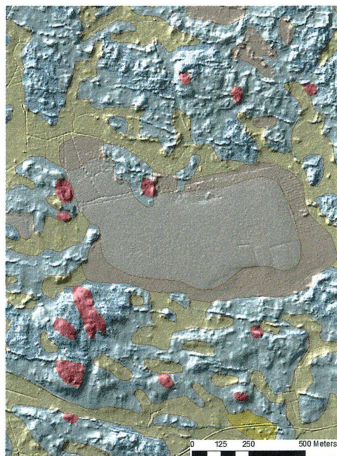

Kartan visar Marbyskogen (den yttre linjen). 1 Gångmossen. Den svarta linjen visar den ursprungliga våtmarken. 2 Bröderna Fredrikssons odlingar på Hässelbys utmark. 3 Odlingarna på Härvsta ägor med Brännkärret längst mot öster. 4 Knisters äng, Vändersta mossen och Gräskärret. 5 Kesmosse och Bengts äng. 6 Gubbängen.

seplanet ligger 1–1,5 meter över kringliggande lagg. Lagerföljden i mossens centrala delar finns angiven i beskrivningen till jordartskartan. Den består mestadels av lågförmultnad vitmossetorv med en måktighet av ca 2,0 meter följt av starrtorv. Under torven finns gyttja och vid ca 4 meter under marknivån är det ren lera.¹⁵ Gångmossen fungerar som vattendelare mot tre avrinningsområden; från Salthavet, som är mossens västligaste lagg, avvattnas det mot Sagån, mossens norra delar rinner mot Örsundaån via Härvsta-Vändersta-Tibblebäcken och den sydöstra delen av mossen räknas som källflöde till Enköpingsån. Gångmossen är sydvästra Upplands största tallbevuxna mosse. Ge-

nom dikning har den blivit påverkad och har idag inte några kända höga biologiska värden som skulle föranleda ett starkare skydd.¹⁶ Tallskogens låga tillväxttakt har till synes inte nämnvärt påverkats av utdikningen.

Genom att jämföra kartor, från t.ex. storskifte och laga skifte, häradskartor och ekonomiska kartor över ett område under olika tidsperioder går det relativt enkelt att följa den historiska markanvändningen och omvandlingen från mosse och kärr till slättermark som sen kom att omvandlas till åker, för att slutligen bli igenplanterade med gran. Jordartskartan kombinerat med den nya höjddatabasen, framtagen efter laserskanning från luften, är ytterligare ett

Området kring Gångmossen. I kartan som är framtagen av SGU har man kombinerat laserskannad höjddata (markmodellen) med den digitala jordartskartan. Själva högmossen syns med brun färg i mitten. I sydöstra delen av mossen finns två långsmala fördjupningar i öst-västlig riktning som är rester efter torvbrytning. Runt själva högmossen syns en brun bård av organogen jord som utgör mossens lagg. Det är framför allt där som nyodlingar skett. Den olivgröna färgen visar var det finns lera och grått är moränmark. I moränen kan man tydligt se de storblockiga ändmoränerna i öst-västlig riktning. Den röda färgen visar berg i dagen. I mosslaggen i söder och öster kan man tydligt se rester efter de gamla tegdikena. Dessa kan även skönjas i lerområdet norr och nordväst om mossen. Den helt släta ytan i bildens vänstra kant visar dagens öppna åkermark, Vändersta mossen.

utmärkt hjälpmedel för att lokalisera tidigare odlad mark eftersom lite större diken tydligt framträder. Med lite tur kan man även skönja de grundare tegdikena och även kantdiken. Jordartskartan visar dessutom på var det finns lera, torv och andra för odling lämpliga jordarter. Fältbesök är ett måste för att slutgiltigt avgöra hur marken har utnyttjats som åker. I arkiven finns sockenstämmoprotokoll och hushållningssällskapens handlingar där ofta personer som nyodlat uppmärksammades. I undersökningsområdet har det i något fall funnits svårigheter att avgöra ifall marken verkligen har utnyttjats som åker där den verkar bestå av självdränkande jordar som gör att tegdiken inte alltid behövs eller där de anlagda diken kan ha utplånats i samband med markberedning inför granplantering.

Den gängse uppfattningen är att varje tänkbar odlingsbar jordplätt i skogen togs i anspråk som åkermark men detta verkar inte riktigt stämma in på Marbyskogen. När man strövar omkring i markerna finner man områden, både större och mindre som mycket väl skulle lämpa sig för odling men som till synes är helt orörda. Orsaken kan vara att man hade tillräckligt med mark för att försörja sig och att arbetsinsatsen för nyodling inte var mödan värd. Den arbetskraft som fanns att tillgå hade fullt upp med att sköta gårdarna som de var. Istället naggade man lite i kanten av ängen som bredde ut sig över de stora slätterna och anlade några nya havreland. Av den totala ytan som var möjlig att odla upp till åker stod mossar och kärr bara för en bråkdel jämfört med den potential som utdikningen av de stora

slätterna innebar. När sen de stora mark-avvattningsföretagen satte fart som förde med sig att enorma arealer kunde dräneras och torrläggas blev det med ens mycket enklare att få tillgång till odlingsbar jord.

De obesuttna

Torparna och soldaterna tillhörde de obesuttnas högsta klass men i allmänhet hade de otillräckligt med jord, kreatur, redskap och utsäde för sin försörjning. De fick vanligen livnära sig på olika typer av lönearbeten kombinerat med hantverksproduktion för avsalu. En torpare kunde inte äga marken kring torpet utan det löd under den gård som ägde marken.

Torpens åkerareal var i genomsnitt 1/10 av medelstorleken på en bondgård. Nybyggarna i Gångmossen brukade minst ca 30 tunnland jord på Hässelbys utmark vilket kan jämföras med en medelstor gård på trakten som på den tiden var ca 20–30 tunnland stor.¹⁷ Ofta hade torparen en ko samt ett dragdjur, häst eller oxe. Detta förutsatte ett litet fähus, stall och lada vilket liknade en liten gård. Torparna var alltid gifta då det var svårt som ogift, änka eller änkling att klara alla arbetsuppgifter hemma på torpet samt att göra dagsverken åt bonden. När torparen av ålder eller sjukdom inte kunde fullgöra sina dagsverken, eller när torparhustrun blivit änka fick de lämna torpet och

hamnade oftast istället som backstugesittare och inhysesshjon. Det var mera sällsynt bland torpare än bland bönder att barnen kunde ta hand om sina gamla föräldrar. Under 1800-talet ansåg man att gränsen mellan backstuga och torp gick vid ½ tunnland åker. Periodvis fick många ur de obesuttnas lägsta skikt lita till allmosor och tiggeri. Vid mitten av 1700-talet var antalet torpare i Sverige ca 15 % av bönderna, år 1800 var torparnas antal ca 40–80 % av antalet bönder och 1850 hade antalet växt så att det fanns ungefär lika många torpare som bönder. Inom de bördigaste bygderna, främst mälarlänen, växte inte antalet torpare lika mycket som i övriga landet.

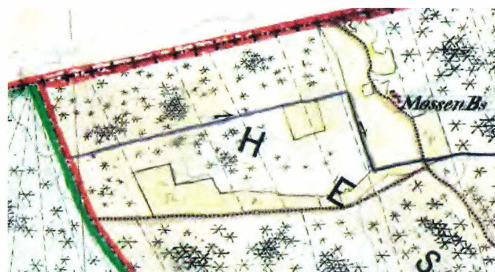
Gångmossen odlas upp av bröderna Fredrikssons familjer

Redan innan den stora svältperioden inträffade under 1840-talet uppmuntrade staten till samhällsnyttiga arbeten med gynnsamma ekonomiska förutsättningar. ”Kungörelse från Konungens Befallningshavande 1841 (nr 258 den 4/11) om lån eller bidrag till utdikning av myror, mossor o dyl som hos närvarande äro obegagnbara eller till anläggande av vägar och krokvägar och backars undanröjande” upplästes på Frösthult sockenstämman men ingen där visade sitt intresse. Kanske var det genom ett sådant erbjudande som bröderna Fredriksson kom att ägna resten av sina

liv med att vara nyodlare? Genom hushållningssällskapens intresse för frågor om markens nyttjande tillkom en del redogörelser som skildrar nyodlarnas slit och vedermodor sett ur dåtidens myndighets- och samhällsekonomiska perspektiv. Beskrivningen om Carl och Jan Erik Fredriksson mossodlingsföretag är författad av kronofogden Södermark och publicerades i tidningen Folkets Röst år 1858.¹⁸

"För 7 år sedan infunno sig torparesonerna Carl Fredriksson och Joh. Erik Fredriksson, födde vid Strömsberg i Bred socken, den förra år 1814 och den sednare år 1818, hos Hesselby byamän med tillbudande eller snarare bönfallande att få företaga mossens odling till någon del. De hade nyss förut i Wäsby, Sewalla socken, fulländat en mindre odling på en dymosse, men hade där ej behöft röna hvitmossens sveksamma beskaftenhet för odlingsändamål. Det var idogheten och arbetslusten, som, uppmuntrad af ett lyckadt försök, men saknade insigternas vägledning, sålunda kastade dem in i det vågade företaget att kämpa mot en hård och karg natur."

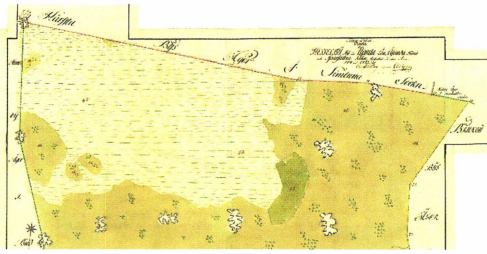
Ur kyrkoböckerna framgår att bröderna Jan Erik (född 1814) och Karl (född 1818) Fredriksson var uppväxta i Klippan och Snörom i Breds socken där föräldrarna var torpare under Strömsnäs.¹⁹ Bröderna med familjer flyttade 1842 och 1843 till torpet Odlingsbo på Lilla Bortomta ägor i Simtuna socken. Där odlade de upp en närbelägen mosse på Wäsby's marker i nordöstra delen av Sewalla socken. Arbetet utfördes gissningsvis på uppdrag

Kartan visar bröderna Fredrikssons nyodlingar (gult). Boplatsen benämns Mossen och räknas som en backstuga. Rikets allmänna kartverks arkiv 1859-63, J 112-83-24a.

av markägaren som troligen ville ha mer odlingsbar jord. I bouppteckningen efter Jan Eriks första hustru Kerstin Andersdotter som avled 1846 saknas det helt redskap för nyodlingsändamål vilket kan tyda på att markägaren höll med lämplig utrustning. Under de knappa 10 år som bröderna och deras familjer bodde i Odlingsbo var det flera år med total missväxt (1843-45) som ledde till fattigdom och svält så att statlig nödhjälp infördes. Svältåren efterföljdes av två år med rika skördar.²⁰ Av bouppteckningen framgår att familjen fått 1 tunna 12 kappar spannmål som undsättningslån. Boets tillgångar nådde inte alls upp till de skulder man dragit på sig. När uppodlingen av mossen var slutförd 1851 gick flyttlasset till Gångmossen på Hässelby ägor i Sparrsätra socken.

Av två markägare i Hässelby, Sparrsätra socken fick bröderna Fredriksson arrendera 60 tunnland skogs- och myrmark på 30 respektive 50 år. Av det området i östra och

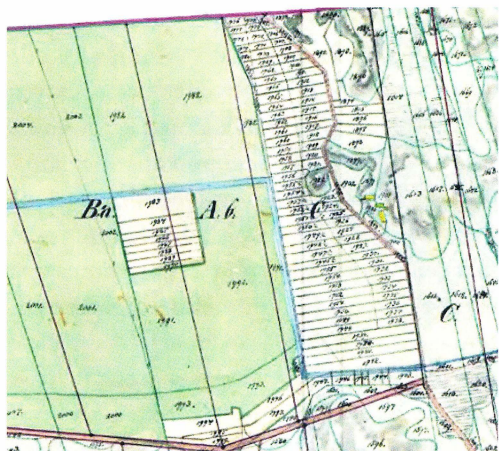
Kartan visar hur marken utnyttjats innan bröderna Fredrikssons stora projekt startat. Nr 47 (mörkgrönt) beskrivs som: "Skogsängen som nyttjas efter gammalt är 5 Tunl. Och 22 Kapl". Det stora området överst till vänster (nr 48) är Gångmossen. Hässelby storskifte 1771. Lantmäteristyrelsens arkiv B 56-7:1.

södra kanten av Gångmossen omvandlade de ca 30 tunnland till åkermark, till största delen tidigare relativt orörda kärr. En del av marken, ca 5 tunnland i sydost hade tidigare använts som äng och kallades vid storskifte 1771 för Skogsängen.²¹ Man kan även konstatera att en ruta mitt ute på själva högmossen, den s.k. Orrslättan blev utsatt för deras uppodlingsarbete men troligen var torven alldeles för dåligt humifierad för att det skulle gå att odla spannmål där. Deras torp kom också att kallas för Gångmossen eller enbart Mossen.

Även norr om mossen, på Härvstas mark blev stora arealer uppodlade. I vilken utsträckning Fredrikssönerna var involverade i dessa odlingar framgår inte av tillgängliga dokument men i samband med Jan Eriks bouppteckning 1902 framgår att man arrenderade mark av Härvsta. Ingenting tyder enligt storskifteskartor, laga skifteskartor

eller annat kartmaterial att Hambys skogsmark i västra kanten av Gångmossen skulle ha utnyttjats till slåtter eller bete. Kärren där verkar dock utmärkt lämpade för ändamålet. Enligt en grov uppskattning fanns det som mest ca 120 tunnland åkermark på och i direkt anslutning till Gångmossen. Hela Gångmossekomplexet omfattar ca 300 tunnland eller 1,5 km² varav ungefär hälften ligger i Simtuna socken och lika mycket i Sparrsätra socken. Den beräknade ytan inkluderar en del mindre storblockiga öar.

Den nyttjade marken verkar mossfolket ha haft på kontantarrende till skillnad mot många andra torpare som fick lov att göra dagsverken som betalning. Källorna låter oss inte heller veta om man haft tillgång till mer gödsel än vad de få egna djuren producerat, däremot har man tidigt använt sig av växelbruk. I samband med en hemmansklyvning i Hässelby 1863 får man reda på hur byns jord brukades. Vid graderingen av marken noteras åker, äng, cirkulationsjord, backar och avrösningsjord. Det är endast vid Gångmossen som begreppet cirkulationsjord finns angivet. Där bedrevs växelbruk till skillnad mot övriga byn där man hade kvar det gamla tvåskiftet.²² Tyvärr så framgår det inte av materialet hur länge man höll på och odlade spannmål vid Gångmossen. Det berättas att mossfolket under slutet av 1800-talet eller under början av 1900-talet gick runt i bygden och sålde morötter som man odlade.²³

Nyodlingen vid Vitmossen/Gångmossen. Det fyrkantiga området utgör Orrslättan och till höger ses alla smala åkertegar med de gula byggnaderna i skogskanten. Hässelby laga skifte 1857. Lantmäteristyrelsens arkiv B 56:7-2.

Kronofogden Södermark redogjorde för hur avvattningen av Gångmossen gick till när bröderna Fredriksson uppförde en "inhägnad med 900 famnar gärdesgård och afloppsgräfnung genom Hesselby skog på något mera än 1/18 mils sträcka genom stenbunden mark och till djuplek af en mindre kanal, samt upptagande af provisionella skärdiken i mossan för afledande af så mycket vatten, att marken kunde beträdas af dragare, äro nu omkring 25 tunnland odlade medelst flåhackning och bränning.[...] Det må nämnas att de i sjelfva mossen upptagna dikena äro uppmätta till det ansenliga beloppet af 6.167 alnar, deraf 1.044 famnar aflopp, hvartill kommer den stora nyssnämnda afloppsgrafven genom skogen, med stora hinder af sten."

Södermark beskriver därefter själva mossen som till stora delar är belägen på Hässelby ägor och hur arbetet med själva uppodlingen gick till. Vi får veta att marken bestod av tuvor med ljung, sparsamt med starrväxter samt att mossen var beväxt med martallar. I dess ytterkanter fanns det dyjord men in mot mitten uppträdde mäktiga lager av torvjord uppbyggda av oförmultnad vitmossa ända upp i ytan. En stor del av året stod mossen under vatten enligt intyg av traktens nämndemän.

"Hvad beträffar odlingens utseende och beskaffenhet kan det ej undfalla någon, att arbetet skett med utomordentlig flit och omtänka för vattnets afledande medelst omsorgsfullt anlagda delvis ända till en famn djupa skärdiken, och att utmärkt vackra tegar och åkrar blifvit deremellan bildade; och dessutom är det påfallande att hela den stora mossen, äfven dit deras odlingsflit ej hinner eller får sträcka sig, måste röna ett nyttigt och välgörande insflytande från vattnets afledande och hvitmossans upptorkning den torra årstiden, hvarigenom dess öfvergång till humus sannolikt i tidens längd låter tänka sig."

Södermark låter dock antyda det näst intill vansinniga med att ge sig i kast med att omdana de vattenrika markerna och gå emot naturens krafter. Av de cirka 25 tunnland som blev uppodlade låg 18 i mossens yttre del, mot skogen, och bestod av svart humusrik jord där "utvisa så väl timothejvalarne, som rågsådda tegarne, en jemn och vacker,

ehuru något tunn brodd. Det är af denna, som de tvenne hushållen vänta sitt underhåll, ehuru det är ytterst osäkert; enär frosten, såsom det förliden sommar inträffade, lätt kan med ens förstöra äfven denna förhoppning, hvilket utgör en öfverhängande fara, så länge icke den stora mossen in sin helhet är befriad från vatten. Deremot synes odlingsmödan vara nära nog förspild på de omkring 7 tunnland, som upptagits längre in på mossen å en trakt, som odlarne benämnt Orrslättan. Der ligger hvitmossan nära nog i dagen under ett tunt asklager efter den ytterst svårbrända massan, och der rågbrodden för 14 dagar sedan visade sig så vacker och jemn, är den nu förvissnad och utplånad, utom några tvinande strån, på alnslånga afstånd från hvarandra.”

Ganska snart blev det uppenbar för bröderna att det uppkom näringsbrist i marken. Deras lilla kreatursbesättning, en eller ett par kor, hushållsgris och förmodligen en häst räckte inte alls till för att kunna återföra näring till den odlade marken. Att införskaffa konstgödsel var ännu inte vanligt och dessutom fanns inte de ekonomiska möjligheterna. Istället försökte man ”påföra lerjorden från skogsafloppsdi-kes undre lager. Så hafva de till en början påfört, der de det medhunnit, ett lass på kvadratfammen, och ehuru; tunt detta påförda lager är och ehuru otjenlig leran synes vara, såsom utgörande så kallad blålera, så har dock erfarenheten lärt dem att på detta arbets- och tidsödande sätt äfven på hvitmossan skördar kunna erhållas, ehuru klena. Bättre lera har hittills icke funnits

Orrslättan belägen på högmosse. Att det tar lång tid för ny skog att etablera sig och att tallplantornas tillväxttakt är låg framgår tydligt av bilden. Troligen är det 100 år sen marken övergavs.

Foto Gunnar Larsson.

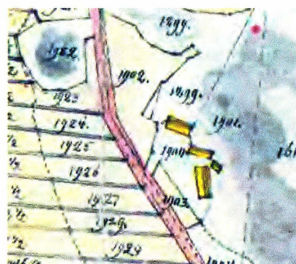
att tillgå och sand saknas alldeles på 2 mils afstånd. Jordegarne lofvade dock på min framställning denna dag att de redliga odlarne som samvetsgrannt nog, näppeligen dristat att bortföra den otillräckliga dikesleran, att för försökets lättare utförande få upptaga en enkom lertäkt på en närmare belägen slättmark i skogsbyrnet.”

Bostad och familjeförhållanden

Hur ”Måssfolket” ordnade med sitt boende och vad de gjorde för att få in extrainkomster beskriver både Oskar Härlin och kronofogden Södermark. Härlin anger att: ”samtidigt härmed bygdes en stuga till vintern denna var liten, man kunde knappast stå rak uti den, långväggen var omkring fem steg: i denna murades av vanlig gråsten en liten spis, i denna enkla hydda bodde det goda måssfolket

under vinterns köld och snö, lyckligtvis fanns godt om bränsle efter sommarens rödjinnsarbete, här förfärdigades de enkla redskap, som användes för åkerbruket händiga som dessa bröder voro, förfärdigade de spilkorgar, som såldes i kringliggande orter, den ena av bröderna hade egenskap att se ut brunnar och den andra tog sig mången femtioöring med att dra ut tänder som det vart långt till någon läkare var förtjänsten att dra ut tänder rätt god, aldrig hände det att någon sådan operation misslyckades: hvad den som såg ut brunnar beträffar, tillgick det sålunda, den s.k. brönns-gubben gick och stegade här och där, så begynte han frysa och darra under orden här känner jag bestämt ett källdrag! Ilmarig som denne man var spelade han nog sin rol teatraliskt, under det han hade en öppen blick för bergshöjder, kullar och dalgångar, säkert är, att aldrig sade han fel, utan jämt hittades den rätta platsen, uniefärliga djupet kunde han även bestämma.”

Av Södermark får vi veta att de båda familjerna med tillsammans sex små barn bodde i samma hus men i ”hvar sin stuga för de tvenne hushållen med en liten kammare dertill.” Det fanns även källare, vishusbodar, loge med två golv, stall och fåhus. Byggnaderna uppges vara små men ändamålsenliga. ”Timret hafva de sjelfva huggit, bräderna sjelfva sågat för hand, spisarne och bakugnarne sjelfve murat. Om som-maren finner solen dem vid sin uppgång på fältet, och der arbeta de ännu, sedan hon lyser en annan verldsdel. Om vintern förtjena de dagspenning med famnhuggning under dagen och på qväl-

Nybyggarnas bostadsbestånd. Överst bostads-huset. Hemmans-klyvning Hässelby 1863. Lantmäteri-myndighetens arkiv 03-SPA-58.

len med korgflätning; och så bereda de en tarflig utkomst för 10 hemmavarande personer. Hvem måste icke röras af denna idoghet, sparsamhet och förnöjdhet med en ytterst ringa lott! De känna saknad af tillgångar endast för ett mål: odlingens fulländande, hvarifrån de, äfven dem förutan, dock ej vilja afstå.”

Slutligen finns även Hushållningssällskapetets kommentar till den inlämnade berättelsen: ”Landthushållningssällskapet, som egentligen icke lemnar belöning för nyodlingar, beslöt dock i anledning af denna utomordentliga odlingsflit att tilldela bröderna Fredriksson hvar sin silfvermatsked samt 50 rdr rmt [riksdaler riksmünt] hvardera ur sällskapetets kassa, hvar-jemte sällskapet skulle hos K.M. [Kunglig Majestät, dvs länsstyrelsen] anbefalla de idoge odlarne till erhållande af någon allmän belöning.”

Av Karl Fredrikssons bouppteckning får man en uppfattning om familjens levnads-standard och vilka redskap man ägde 1880. Då det troligen gått ett antal år efter det att all mark vid Gångmossen blivit uppodlad är det inte säkert att redskapen och förhållandena var de samma som under nybyggaråren. Välståndet hade i alla fall till synes ökat sen 1846.

Bland järnsaker uppräknas 3 huggyxor, 4 torvyxor, 2 flåhackor, 2 grepar, 2 spadar, 3 skovlar, hållhake, bandkniv och fläkt. Till åkerredskap hör 3 plogar, 2 harvar, 3 årder, skrinda, 2 kärror, släde och en dragkälke. Som diverse finns: dragkärra, 1 par kälkar, hacka, hemkvarn, 2 säckar, påse, violin 2 kr (motsvarar ca 100 kr idagens penningvärde), 2 ristar, slagor och härvar, sele, böcker samt väggur. 1 ko, 1 ungnöt och en gris värderas sammanlagt till 60 kr (ca 3 000 kr i dag). Husen värderades till 150 kr. Hö, halm och årets växande gröda lika mycket. Totalt värderades boets tillgångar till 503 kr (ca 26 000 kr). Av det borträknades skulder på 350 kr så att behållningen blev 150 kr. Noterbart är att föremål av guld, silver och koppar saknas hos familjen enligt bouppteckningen.²⁴

Året innan Karls bortgång blev brodern Jan Eriks hustru Stina Ternberg död. I hennes bouppteckning finns upptaget matsked av silver, tallrik av tenn, ljusstake av mässing och 2 kaffepannor av koppar. Bland järnföremål finns 2 huggyxor, rotyxa, 2 torvyxor, 2 flåhackor, 2 spadar, järnstör, 2 grepar, liar, täljyxa, hofityg, 2 grytor, 2 kokpannor, stekpanna, pannkakspanna, 3 pannringar, grytringar och hackkniv. Till kör och åkerredskap hör dragkärra, dragharv, årder, klösharv och kratta. Under rubriken husgeråd och diverse står 2 gamla väggur, hemkvarn, vävstol, 2½ kalvskinn (varav ett oberett), 2 kastskovlar, 2 skovlar och dragkälke. Lägenheten med ett års kvarvarande gröda

värderades till 20 kr. På platsen där husen var uppförda (på ofri grund) återstod det 20 år av arrendetiden, värderat till 20 kr. Stugubyggnaden 50 kr, fähus med foderrum 20 kr, ½ loge med golv 20 kr, stall med lider 15 kr, kammare 20 kr, lada i utmarken 15 kr, lada vid gården 5 kr samt ½ andel i gammal källare 5 kr. Den enda kon var värd 60 kr, hö och halm 50 kr samt spannmål, potatis och matvaror 20 kr. Summa inventarier 479 kr. Efter borträknandet av skulder på 130 kr återstod 349 kr i behållning.

Man kan skönja en hel del likheter i levnadssätt mellan familjerna men också skillnader. De verkar ha haft var sin uppsättning av byggnader och redskap. Endast bostaden, logen och källaren delades. Efter Karls död flyttade dottern Charlotta, "Moss-Lotta" med sin man Anders Gustaf Karlsson in i halva stugan i Gångmossen. De fick fyra barn varav äldsta dottern emigrerade till Nordamerika. En son, Moss-Klas lämnade huset 1910 för att så småningom bli bonde i Härled, Torstuna socken. När Anders Gustaf blev död 1899 hade familjen ko, kalv, gris, 7 hönor samt en skogsslott i Marbyskog värderad till 10 kr.²⁵ Året därpå flyttade modern, Moss-Lotta till Sundsvall för att bosätta sig med sina ogifta syskon, brodern bokhållare och systemen lärarinna. Karls änka flyttade redan 1891 till Sundsvall för att bo tillsammans med barnen. Alla fyra blev så småningom döda i Sköns socken.

Karls äldre bror Jan Erik blev död i Gång-

Kulturväxter efter torparfamiljerna finns ännu bevarade på platsen som äppelträd och humle. Rester efter byggnaderna vid Gångmossen syns också tydligt. Dessa är belägna på mindre öar av blockrik morän. Foto Gunnar Larsson.

mossen 1902. Hans tredje hustru Anna Stina Lantz överlevde honom med fyra år. Jan Eriks son Per Erik Johansson (f.1845) fortsatte som torpare i Gångmossen där han bildade familj och fick sex barn under åtta år. De flyttade 1886 ner till Ljunga i Kronobergs län men återkom 1888 till Sparrsätra och Lönsåkers by. Blev sen torpare i Korsbo på Skarsvads ägor i Breds socken.

Ett av hans barn, Erik Bernhard, verksam som skomakare i Falun antog namnet Hessler efter födelseorten Hässelby. Efter Per Erik kom istället hans äldre syster Johanna Karolina (f. 1842) och hennes man skraddaren Johan Leksell till stugan i Gångmossen. Efter hustruns död 1904 flyttade Johan Leksell till Östervåla. Moss-Lotta var troligen Gångmossens sista innevånare när hon flyttade 1911. Uppgifter att stugan skulle han använts till 1927 har ej gått att bekräfta.²⁶

Av Jan Erik Fredrikssons bouppteckning kan man se att man ännu 1902 arrenderade mark. Bland boets skulder finns ett obetalt arrende om 10 kr till Härvsta som gränsar mot Hässelby i norr. Man odlade potatis, korn, havre och grönsaker. Inga djur eller jordbruksredskap redovisas men de måste ha funnits där. Kanske var det mågen som ägde dessa?

Ytterligare en person har varit bosatt på torpet i Gångmossen. År 1856 kom avskedade soldaten Erik Boll dit och bodde där till sin död 1868. Under de första 30 åren som stugan i Gångmossen var bebodd var det sammanlagt 29 personer som bodde där, alla utom en tillhörde samma brödrafamilj. Trångboddheten bör ha varit påtaglig i det enda bostadshuset som delades av två barnfamiljer i flera generationer. Det berättas att stugan bara hade jordgolv men enligt bouppteckningen fanns i alla fall järnspis, åtminstone i ena familjens del.²⁷ Torpet kom att gå i arv så att såväl kusiner som

sysslingar samtidigt kom att verka där. Att de i folkmun kom att kallas mossfolket ter sig därför naturligt.

Oskar Härlin avslutar sina barndomsminnen om "Måssfolket" på följande sätt.

"Men låt oss återvända till den idylliska måssen, en av dessa härliga vårmorgnar, där var rent av gudomligt, de täcka björkdungarna jämljöö av vildmarkens bevingade sångarskara, bofinkar, trastar, steglitzar och många andra av våra små näpna sångfåglar, tjädrrar och orrar, samt i den bakomvarande furuskogen hördes tuturduvans sorgset klagande sång, man blev så högtidligt stämd i denna undanjömda dal, skild från verldsbullrets liv och larm, mången gång då mina göromål varit irriterande under min verksamhet i livet, har jag längtat till denna fridfulla dal, liksom sångaren som längtade åter till sin vrå bland bergen, till denna mässe, gingo jag och syskonen under sommaren och plockade de alra raraste smultron hjortron blåbär med flera, under detta, passade vi på, att titta in till måssfolket där vi blevo undfägnade med kaffe dopp och en vänlighet som blott i obygden bestås. Hos dessa enkla naturbarn uppfostrades en barnaskara av vilka de flesta blevo skollärare och lärarinnor."

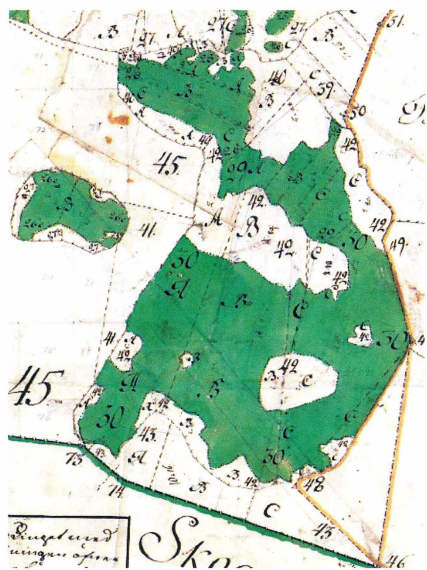
Det fanns många provningar och svårigheter för torparfamiljerna som nyodlade mossar och kärr.²⁸ Det hårda livet förutsatte att man var stark och frisk, men inte ens det hjälpte alla gånger. Ibland slutade det med att socknens fattigvård fick försörja torparfamiljerna helt eller delvis, åtminstone un-

der dåliga år. Grödan gav ofta höga skördar de första åren men jordarna blev snart utarmade på näring då man inte hade tillgång till dynga eller konstgödsel. Efter några år sjönk jorden ihop på grund av att det organiska materialet bröts ner vid kontakt med syre. För att då klara avvattningen behövde man fördjupa alla diken. Det var ibland nödår, under 1840-talet samt under slutet av 1860-talet flera år i rad. Priset på spannmål började i mitten av 1870-talet att sjunka till följd av den utländska konkurrensen. Och under 1880-talet föll priset mer dramatiskt.

Nyodlingsverksamheten längs Gångmossekomplexet fortsatte dock att uppmuntras av myndigheterna.

"På anmodan hafva undertecknade besigtigadt åtskilliga af bondesonen Per Olof Berggren utförda odlingar och funnit dem ganska lyckade, och de svårigheter som han synts hafva öfvervunnit bevisar att utan ihärdighet dessa arbeten icke kommit till stånd. Så är på hemmansegaren Jan Olof Larssons egor i Staf, det s.k. Skutterskärret, förut obrukbart med 1½ fot djupt vattenstånd, nu brutet, visande en slät odlad yta af omkring 3 ¼ tunland, hvarå blifvit verkställd någon stenbrytning men förnämligaste arbetet är för torrläggningen, upptagning af omkring 200 fots utlopp genom pinmo och stenhar.

På Eklunds egor i Marby, den s.k. Bredmossen, vattendränkt och oländig mark hvarå ganska mycket arbete blifvit nedlagdt, dels genom afdikning, men mera genom stubb- och stenbrytning, visar en odlad yta af cirka 3 tunland 11 kappland med särdeles

vacker rågbrodd, den öfriga delen af mossen till areal i det närmaste lika stor som den rågbesädda, hackas nu och brytes ganska mödosamt för att till ett kommande år besås. För sin oförtrutna sträfvän, förtjenar odlaren beröm och egarens fördelar att här få en annars ofruktbar mark nyttig.

På Nämndemannen Joh. Perssons egor i Härfssta, i den s.k. Gångmossen, tillhoppa omkring 10 tunnland, äldre odling som enligt uppgift af egaren varit mycket oländig och vattendränkt, dels bevuxen med skog och stensatt; har i vissa afdelningar af Berggren blifvit torrlagd och odlad samt visar sig nu för kultur användbar. Och få vi till det bästa rekommendera Per Olof Berggren såsom oförbruten och sträfsam samt förorda honom till någon uppmuntran för sin flit och ihärdighet såsom odlare.⁷²⁹

Till vänster: Storskifteskartan från 1767 visar Vänderstas ängsmark som redan vid mitten av 1600-talet användes som slåtteräng och som under 1800-talet kom att omvandlas till åker. Det stora området på nedre halvan av kartan benämns Gångmossen. Lantmäterimyndighetens arkiv 03-SIM-62.

Ovan: Under 1800-talet har kärren efter hela Gångmossens norra kant blivit uppodlade men några torp blev inte etablerade. Minst 16 lador finns markerade på kartan. Samtliga verkar dock ha försvunnit för mer än 100 år sedan. Åkertegar är markerade med gul färg och ängsmarken är grön. Härvsta laga skifte 1869. Lantmäterimyndighetens arkiv 03-SIM-77.

Slutord

Detta nyodlingsarbete lämnade inga rika sädesbygder i arv till kommande släktled och det gav inte ens den första nyodlarge-generationen lön för mödan. De fattigas, de obesuttnas och jordlösas mål var att få fram några åkerlyckor ur den ofruktbara mark, som jordägarna inte brytt sig om vid deras stora nyodlingar. De måste söka sig ut i skogarna och in på de knappt dränerbara mossarna. Jordhungern drev tiotusentals svenskar ut på sterila marker, där de slet bort sina bästa år. När de stod vid livets slut

Till vänster: Kesmosse, grönt på kartan, ligger till största delen på Anderstas marker i Sparrsätra socken. Uppodlingen har inte haft samma omfattning som vid Gångmossen. Av de ca 40 tunnland som verkar lämpliga för uppodling kom ca 28 tunnland att omvandlas till åker, resten förblev äng. Rikets allmänna kartverks arkiv 1859-63, J 112-83-24a.

Till höger: I Kesmossens nordligaste del syns två mindre inhägnade områden, ett hörn av Kesmossen och till höger ligger Gubbängen som också har varit slättermark. Ännu vid laga skifte 1854 finns Gubbängens utritad som en inhägnad äng men ingen av dessa verkar ha blivit uppodlade. Långtibble, delning av skog 1736. Lantmäteristyrelsens arkiv T12-6:2.

och livsverket låg bakom dem, då kom jordägaren och krävde tillbaka sin jord. Deras livsverk gick över i andra händer och de stod lika tomhända som vid dess början. När torparen bröt mark kom det alltid jordägaren tillgodo. Nyodlingsarbetet inräknades i arrendet. Torparen blev sällan eller aldrig ägare till jorden han odlade upp.

Exemplen visar på de svåra och hårda livsförhållanden som gällde för några av alla de tusentals människor som levde på landsbygden som genom hårt arbete och stora umbäranden fick en möjlighet att försörja sig och sin familj utan att vara jordägare. Villkoret för att klara av den tillvaron byggde på kärnfamiljen och att man dessutom var stark och frisk. De som inte klarade av

de hårda livsvillkoren hamnade i stället i någon backstuga på byns utmark, som inhysseshjon eller på fattighuset. Andra alternativ kunde vara att bli soldat eller hantverkare, alternativt att flytta in till industristäderna eller att emigrera till Amerika.

Man kan konstatera att väldigt många arbetsår slitits bort till ingen nytta. Inte ens efter dåtidens måttstock gav arbetet skälig lön för mödan.³⁰ De uppodlade kärren och mossarna kom oftast att utgöra en kortlivad epok i landskapets agrara historia. Redan efter några decennier av spannmålsodling övergavs marken och istället övergick den till gräsbärande betesmarker som idag är planterade med granskog. Alla gamla åkrar runt Gångmossen är idag granplanterade

utom Knisters äng och Vändersta mossen som ännu är öppna och odlas. Av de marker som bröderna Fredriksson nyodlade öster om mossen gick ännu på 1960-talet Hässelbys kor och betade.

Noter

- 1 Mosse är en torvmark som höjt sig över fastmarksnivån, en s.k. högmosse. Vattnet i en mosse kommer enbart från nederbörd. Mossen är näringsfattig vilket leder till att få arter växer där. I mossens ytterkanter ligger laggen som räknas som kärr. Där samlas avrinningsvatten från omgivande mark. Kärr är mer näringsrika än mossar och därför betydligt artrikare. Hansdotter Strandin sid 246.
- 2 Oskar Härlin, 1868–1960, militär vid regimentet i Västerås, bosatt i Tortuna. Från samma grenadjärtpop härstammar den kände tonsättaren och filmkompositören Leigh Harline, 1907–69. Familjen blev mormoner och flyttade liksom många andra familjer från Simtuna till Salt Lake City, USA. Leigh var bosatt i Hollywood och anställd av Walt Disney. Han har komponerat musiken till Pinocchio, Snövit och de sju dvärgarna och Musse Pigg-filmer. Mest känd för *Ser du stjärnan i det blå* som han fick en Oscar för.
- 3 Äng är jordbruksmark som genom självsådd ger hö till vinterfoder åt kreatur men som också betas.
- 4 Kumm 1950, sid.18.
- 5 Morell sid.195.
- 6 Jag har valt att redovisa arealuppgifter i det gamla ytmåttat tunnland som ännu idag är mest vanligt i folkmun. 1 tunnland = ca 0,5 ha.
- 7 Kumm 1950, sid.56 f.
- 8 Berglund sid 491–496.
- 9 Ett exempel på nyodling av en mosse är Almossen belägen på gränsen mellan Simtuna och Torstuna socknar. ”*Skensta byamän i Thorstuna socken hafva företagit af en förut ofruktbar mosse, benämnd Ahlmossen, hvarigenom 60 tunnland blifvit fruktbarande.*” Befallningshavandes i Västmanlands län femårsberättelse 1851–55 sid. 5.
- 10 Runefelt.
- 11 Marbyskogen är ett vedertaget begrepp för området mellan Vändersta i väster och Långtibble i öster. Byn Marby, som ligger norr om skogsområdet, har under 1600-talet varit officersboställe och ägdes under 1700-talet av kyrkoherden i Simtuna Wilhelm Kammecker.
- 12 Bladh sid. 10.
- 13 Arvid Bladh omnämner inte allmänningsskogen i sin sockenbeskrivning över Sparrsätra och Bred.
- 14 Muntlig uppgift, Ingemar Eriksson.
- 15 Möller sid. 52. Lagerföljden är: 0–1,9 m lågförmultnad vitmosstorv, 1,9–2,6 m lågförmultnad starr-vitmosstorv, 2,6–2,9 m högförmultnad starrtorv, 2,9–3,3 m kärrtorv, 3,3–3,7 m alggyttja, 3,7–3,8 lergyttja-gyttjeler, 3,9–4,0 m lera.
- 16 Gångmossen ingår inte i den naturvårdsin-

ventering som ledde fram till Myrskyddsplan för Sverige, på grund av de grävda diken som finns där. Det är osäkert hur stor negativ effekt diken har haft på mossens naturvärden.

- 17 Någon exakt uppmätning av arealen har inte gjorts men en grov uppskattning visar att den odlade jorden har omfattat minst 30 tunnland på Hässelbys marker. Hur mycket jord som man disponerade på Härvastas del av Gångmossen har ej gått att få fram. Det råder även en osäkerhet i om all mark nyttjades samtidigt.
- 18 Folkets Röst 17 februari 1858 sid 3. Tidningsartikeln kom till min kännedom genom Marie Andersson i Tibble, Tillinge.
- 19 Snörom kallas numera Solberga.
- 20 Befallningshavandes i Västmanlands län femårsberättelser 1851–56 och 1856–60.
- 21 Hässelby storskifte 1771, Lantmäteristyreliens arkiv B 56–7:1 och Lantmäterimyndighetens arkiv 03-SPA-22.
- 22 LMA 03-SPA-58.
- 23 Muntlig uppgift, Rolf Thoréll.
- 24 Bouppteckningen är upprättad av grenadjären och auktionisten Ulrik Härlin i Härvsta. Sonen Oskar kom senare att skriva berättelsen om Måssfolket.
- 25 Åsunda HR vintertinget 1900 nr 19, F:29.
- 26 Muntlig uppgift, Dagny Hagström.
- 27 Muntlig uppgift, Lennart Pettersson som hört berättelsen om jordgolv från sin faster Hanna, född 1895 i Långtibble, Frösthult.
- 28 Jag har valt att följa Nationalencyklopedins definition på nyodling som är uppodling av

oplöjd ängs- eller skogsmark till åker. Mossarna och kärren hade tidigare nyttjats för slåtter och bete och benämns då i de olika kartbeskrivningarna som odlingar, odlingsmark eller mark lämplig för odling.

- 29 Protokoll hållet vid allmän Kommunalstämma med Simtuna församling i sockenstugan den 31 oktober 1880. §3. Upplästes och föredrogs ett till kommunalstämman inkommet synebetyg. Skutterskärret är beläget mellan Stav och Marby. Bredmossen ligger 1,5 km norr om bosättningen vid Gångmossen.
- 30 Kumm 1949, sid 33 f.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Oskar Härlins barndomsminnen, privat ägo.

Enköpings kommunarkiv

Simtuna socken kommunalstämma 1892.

Härnösands landsarkiv

Sköns församlings kyrkoarkiv.

Uppsala landsarkiv

Bred, Simtuna och Sparrsätra församlingars kyrkoarkiv.

Simtuna häradsrätt bouppteckningar FII:40.

Åsunda häradsrätt bouppteckningar F:25, F:29.

Internetadresser

Arrhenius, Johan Peter. Jordbrukslärans hufvudgrunder. 1908.

Folkets röst. 17 februari 1858 (www.magasin.kb.se).

Fornlämningsregistret, RAÄ (www.fmis.raa.se).

Geometrisk jordebok över Vändersta (<http://jorddebok.ra.se/browse/index.php?anr=T7:34>).

Jordbrukets historia 1800–2000 av Per Eriksson (www.lrf.se).

Lantmäteriet Historiska kartor.

Nationalencyklopedin (www.ne.se).

SCB Lokalundersökningar av jordbruk, Sparrsätra 1915. (<http://sok.riksarkivet.se/lokalundersokningar>).

Sparrsätra, Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige (1859–70).

Muntliga uppgiftslämnare

Marie Andersson i Tibble Tillinge, Lars Brolin i Brunnby Sparrsätra, Ingemar Eriksson i Vändersta Simtuna, Ivar Eriksson i Täby Kärrbo, Dagny Hagström i Hässelby Sparrsätra, Rolf Johansson i Andersta Sparrsätra, Sven Johansson i Härvsta Simtuna, Lennart Pettersson i Prästgården Frösthult, Rolf Thorell i Härvsta Simtuna och Björn Wolrath i Uppsala.

Litteratur

Befallningshavandes i Västmanlands län fem-årsberättelser 1851–55. 1856.

Befallningshavandes i Västmanlands län fem-årsberättelser 1856–60.

Berg, Lars Otto; Norrman, Ragnar. *Fjärdhundra kontrakt 1593–1991*. Uppsala stifts herdaminne II:7. 1997.

Berglund, Kerstin. *Torvmarken, en resurs i jordbruket igår, idag och även i morgon?* Svensk mosskultur. 2008.

Bladh, Arvid. *Sparrsätra, Bred. Två sockenkrönikor*. 1981.

Cserhalmi, Niklas. *Fårad mark*. 1998.

Gadd, Carl-Johan. *Den agrara revolutionen*. Det svenska jordbrukets historia del 3. 2000.

Hansdotter Strandin, Annika. *Myrarna – en odlingsreserv*. Med landskapet i centrum. Meddelande 119 Kulturgeografiska institutionen Stockholms universitet. 2003.

Håstad, Algot. *Bälinge mossars torrläggning*. Uppland, Upplands fornminnesförenings årsbok. 1955.

Kumm, Elfred. *Jordhunger och dagsverkstorp*. 1949.

Kumm, Elfred. *Samköp för hundra år sedan*. Robert von Kræmer och den svenska kooperationsens uppkomst. 1950.

Morell, Mats. *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*. Det svenska jordbrukets historia del 4. 2001.

Möller, Hans. *Beskrivning till jordartskartan Enköping SV*. Uppsala 1985.

Osvald, Hugo. *Myrar och myrodling*. 1937.

Runefelt, Leif. *Svensk mosskultur som överhetsprojekt före 1886*. Svensk mosskultur. 2008.

Tengström, Johan Jakob. *Försök till Lärobok i Landthushållningen för Finska Bonden*. 1803.

Gunnar Larsson är lokalhistoriker med särskilt intresse för släkt- och hembygdsforskning i sydvästra Uppland.